

KÉT REGÉNY REGÉNYE (II.)

BOSNYÁK ISTVÁN

„... E megszabadulás nélkül nem segít rajtunk a szavak pszichoterápiája. De hiszen az utóbbi évtized második felében épp a politika követelte: mondjunk el mindent mi frók, vívjunk meg mondanivalónkért. Bölcs biztatás, benne az igazság keresi önmagát. Valóban, csak az elmondással, a kimondással juthatunk túl a tényeken, vetkezhajók le a sors reánk erőszakolt ajándékát, a félelmes kentaurok — még a kentaurok is legalább félig emberek! — mérgezett vérével átítatott, pusztulást hozó Nessus-ingét. (...) Nem az elhallgatás, nem a letagadás a huszadik század végének az erkölcsi útja, hanem a bevallás és a kimondás.”

(Méliusz József: *Sors és jelkép*, 1975)

(6) *Happy end — avagy mégsem?* — A hat év elmúlt, a kétszáznegyven éjszaka rémes emléke megmaradt, a család széthullott, a tragédia jóvátehetetlenül befejeződött — s az igazság végül mégis győzött. Az RKP IX. Kongresszusa után rehabilitálják az 1955 nyarán szabaduljék meg, s ezzel hatályon kívül helyezik az 1943-as Jelentéssel nyakába szakadt gyanúsítást is. Az életút tisztára mosva, az emberi, erkölcsi és politikai integritás visszaállítva, az Ösbűn likvidálva, az 1945 utáni mondvacsinált vétségek törölve — kezdődhet tehát ismét az élet, illetve folytatódhat ott, ahol 1949. november harmadikán — ama *második* november 3-án! — derékba törött. Az ötvenes évek végén Méliusz József már ismét az irodalmi élet forgatagába kerül, 1958-ban a bukaresti Irodalmi Könyvkiadó nemzetiségi részlegének a főszerkesztője lesz, tíz dolgozó év után, 1968-ban pedig a Romániai Írók Szövetségének alelnökévé választják...

Az élet rehabilitálva, kezdődhet tehát — most már föltehetően döccenők nélkül — az irodalom rehabilitálása is! A kalandos sorsú regényeknek logikus szinkronba hozása a szerző végre gyanútlanított életével.

1955 nyarán, ama hosszú hat év után a bukaresti Palota előtti tágas téren Bányai László, a barát és veterán, a *Város a ködben* egyik első kritikusa e *logikus* szinkron, e *természetszerű* teendő parancsával üdvözli a szerzőt: „Ki kell adnod a regényt!” Ki ám, de hogyan? Hisz átélte-e egyáltalán a kézirat, a szó fizikai értelmében, a történeteket? — Nem, az írók érhető legszörnyűbb szerencsétlenség nem következett be, a kézirat

nem semmisült meg. Legalábbis nem teljesen: Temesváron, édesanyja pincéjében, penészszagú láda fenekén szerzőnk rátalált a *Város* egyetlen megőrzött példányára. Arra, amelyet még a Hívtves gépelt. Az élettárs, aki időközben — meghalt. („Ami persze nem tartozik ide” — állapítja meg e regény regényének írója fogcsikorgatóan objektív, tragikusan lakonikus szenvtelenséggel, már ekkor, 1968. augusztus—szeptemberében is ahhoz a szörnyűségesen „unszentimentális” kényszerűséghez tartva magát, amelyet majd négy év múltán, a *Sors és jelkép* hasonló függelékében úgy fogalmaz meg, hogy kerülni kell a dumas-i szívfacsarást... Már csak az esztétika immanenciájára hűvösebben figyelő, különösen pedig a *keményebb kötésű* olvasók miatt is.) Szóval, az egyetlen és utolsó kéziratpéldány mégiscsak megkerül, igaz, kissé viharvert állapotban. A viharos időkhöz illő, hozzájuk adekvátan rokonuló formában: a sárga lapokat körülrágták az egerek vagy a patkányok, s egész oldalak is elvesztek. Kezdődhet tehát a restaurálás. Ezen utolsó, a kézirat sorsának még útjában álló, pusztán technikai akadály áthidalása után pedig — a kiadás művelete. Sőt, ennyi viszontagság után talán az sem jelentene különösebb túlzást, ha azt íránk: a kiadás szertartása.

S ez is gyorsan megkezdődik. „1955. 9. 5-i keltezéssel az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó magyar osztálya, »Bukarest 2583. 7. IX. 1955« szám alatt bejegyzett *Comanda internă* formalapján elismeri, hogy átvette a szerzőtől a kiadásra benyújtott *Város a ködben* című regénye kéziratát; elrendeli a kézirat legépelését (...) és a szerződéskötést a lektorizálás eredményétől teszi függővé.” Lektorizálás? — Hát nem eléggé megbízható az az eszmei és szakvélemény, amelyet a kéziratról annak idején — írásos-megőrződött formában — Szemlér Ferenc, Bányai László, Dési Huber István, Illyés Gyula, Molter Károly, Gábor Andor és mások adtak? — Részben igen; a regény mellett bizonyító dokumentumok bemutatása után szerzőnk lektori véleményezés nélkül is kap szerződést, s ami nem kevésbé fontos: előleget is az újrakezdődő élet súlyos anyagi gondjainak enyhítésére. A kiadás ügye azonban az újbóli lektorizálás nélkül gyakorlatilag — mozdulatlan. A lektorok pedig gyakorlatilag — szintén mozdulatlanok. Két álló esztendőig. 1957-ben aztán szerzőnknek sikerül elérni, hogy az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó végre lektorizáltassa a megviselt kéziratot. De mit ad isten, azaz az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó? — A szakvéleményezést nem másra, mint ugyanazon A. J.-re, a régi *Korunk* glosszátorára és az 1949-es Állami Kiadó — *csak* Állami, Irodalmi és Művészeti nélkül! — igazgatójára bízák, aki annak idején, Anonymusnak s egyéb faktorok segédletével oly sikeresen rendezte meg a *Város* nyilvános megbélyegését, hogy a tisztelt íróársadalom, a Nép megtettesült Lelkiismerete meg se nyikant! Ám ne visellessünk elbűtéllettel az exigzagató és újdonsült lektor személye iránt. Azok a dolgok nyolc évvel ezelőtt történtek, különleges idők különleges feltételei között, az emberi egyed teljes kiszolgáltatott-

ságának, tehát erkölcsi „felelőtlenítésének” viszonyai közepette, azóta viszont már sok víz elfolyt a Dunán és az Olton, más idők más szelei fújnak, miért kellene csaknem egy évtized múltán — s immár az alap-talanul inkriminált szerző polgári rehabilitálásának tudatában — megismételni a régi hibát? Emberek vagyunk, tehát sok egyéb jellegzetes-ségünk mellett fejlődőképések is.

És csakugyan, a recenzio úgy indul, hogy minden előítéletet kizár; írója nyilvánvaló rokonszenvről tesz tanúságot, sőt némiképp talán ama famózus, általa megrendezett nyilvános megbélyegezés miatti büntudatról is, amikor bevezetőjében a sokat hányódott kézirat állapotát e dramatikusan együttérző sorokkal vázolja: „... egyes fejezetekben egérrágtatott oldalak halmozódnak egymásra, úgy, hogy az oldalak elejét és végét nem lehet elolvasni. Másutt a legutolsó sor vagy az oldal alsó része hiányzik, ami meglehetősen megnehezíti az oldalak közötti kapcsolatok felfedezését. Megenfelül rengeteg javítás, áthúzás... Közben oldalak hiányzanak...” De nicsak, mit ad ismét az isten, azaz az egykori Állami Kiadónak az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadóba átköltözött rossz szelleme! Exigazgatónk e szolidárisnak tűnő nyitány után egyszeriben ismételni és parafrázálni kezdi — Anonymusunk *akkori* Referátumát! Közben, igaz, olyan eredeti, a mintában nem található megállapításokat is tesz, hogy a regénynek „nincsen kényelmesen végigjárható meséje” s a cselekmény „ide-oda ugrál”, meg hogy a prousti hatás következtében „különös szerepet kaptak benne: a szagok”... Egyébként azonban tökéletes az összhang az *akkori* és a mostani recenzio között. Sőt, minden túlzás nélkül mondható, a sajtóságos eszmei éberség tekintetében exigazgatónk némiképpen túl is szárnyalja egykori megbízóinak egykori megbízottját, Anonymus Mestert. Míg Ő annak idején szerényen csak azt konstataálta például, hogy Méliusz *sóhajtvá* idézi a Monarchia békeéveit, az új recenzens most azt szögezi le, hogy „inkább *siránkozik*, mint gyűlöl”; míg a nyolc évvel ezelőtti Referátum némi áltárgyilagossággal csak azt állapította meg, hogy „a patológikus sexualizmus és freudista elemzés nehéz légköre e könyv helyét a polgári ideológiát uraló *dekadens* irodalomban jelöli meg”, addig ez az új Referátum, jól kicsengő osztály-éber többlettel, már sokkal részletesebben marasztalja el ezt a szexuális dekadenciát, mondván, „a polgári dekadens, naturalista, trágárságokhoz közelálló leírások, szimbólumok elborítják a szerző egyéniségét” (!), a kötetben csak úgy nyüzsögnek „a prousti megfogalmazásban feltálat freudista gondolatok”, az „Ódipusz és egyéb komplexusok”, „a dekadens, érzéki szerveinket birizgáló” (!) részletek, a „szerelmi, helyesebben szeretkezési jelenetek” vagy „az azokra való utalások”... S míg Anonymusunk csupán a kor akkori értelmezésében vett ún. szocialista realizmust hiányolta a regényből, exigazgatónk immár a kritikait is hiányolja, mondván: „Ez a módszer pedig nem a szocialista realizmusé, és még csak nem is a kritikai realizmusé. (...) Az író a polgári kilátástalanság

álláspontjára helyezkedik, még a kritikai realizmus terén sem Balzac, Twain vagy Tolsztoj nyomdokain hág (!), hanem az utánuk következő, hanyatló, pesszimista, minden szépet és jót tagadó, a burzsoázia tökéletes rothadását bevalló filozófiai és irodalmi irányynak hódol...” Van aztán, természetesen, olyan részlet is ebben az újabb Referátumban, amely csak pusztá egyezést, túl nem licitált tartalmi és nyelvi rokonságot mutat az elődjével. Íme, csak egyetlen példa.

Anonymus: „Minden oldalon tükröződik az élet, az író bemutatta élet rothadtsága és beteges jellege. (...) A könyvben nem találunk egy egészségesen-élő alakot. (...) Üresség és sötétség van. Semmi kilátása a haladásnak, a fejlődésnek, a felemelkedésnek, a boldogabb élet felé menésnek.”

S az új Referens: „M. J. dekadens már azért is, mivel csupa pesszimizmus, csupa sötétség. Nemcsak hogy nincsenek pozitív hősei, hogy nem mutat a jövőbe vezető utat, hogy mindenfelől rothadás szagot érez az olvasó, de egyetlen derűlátó pontja sincs. (...) Ez magyarázza meg — illetve ez is, miért nem tudott ez a könyv a »holnapba«, a jövőbe mutatni...”

Akad azonban e kritikai remekműben, exigazgatónk fokozott éberségének pillanatnyi föllazulását tanúsítandó, olyan részlet is, amely nem túllicitál, hanem, sajnálatos módon, alábbhagy. Anonymusunk például, mint emlékszünk, 1949-ben nyíltan fölhívta a fölhívandók figyelmét, hogy „ma, amikor »nem elég akarnunk — cselekednünk is kell«...”, Méliusz kispolgári humanizmusa és passzív, kontemplatív pacifizmusa nemcsak elévült, hanem *veszélyes* is... Ezzel szemben viszont új, ám meglehetősen hagyománytisztelő Referensünk némi elhajlás-gyanús engedékenységről is tanúságot tesz, amikor beéri a megállapítással: „Az író (...) benyújtotta kéziratát és ezzel azt jelezte, hogy *művéért, ha nem is teljes egészében, de az alapok tekintetében felelősséget vállal.*” (Kiem.: B. I.) Mármost, ha az író e vállalt felelősség súlyát némiképpen csökkenteni akarja, akkor okosan teszi, ha ezeket a „homokra épült” alapokat átépíti. Konkrét, konstruktív recenziói utasítás alapján: „Igazi korszakot kell rajzolni, típusokat faragnia, az eseményeket egy központi cselekmény köré csoportosítania, a haladó háborúellenes erőket felszínre hozni, a mű kereteit általában kibővíteni, a könyvet irodalmi, eszmei sallangtól megszabadítani!” Azonban, az eszmei éberség meglazulásának és bizonyos deviáns engedékenységnek újabb tanújeleként, a Recenzens zárómondata nemcsak feltételes módot enged meg a parancsoló helyett, hanem némi — humort is: „Ebben látom az író szűkebbre vett (!) feladatát arra az esetre, ha kötete átdolgozására vállalkozna”...

A *Város* esetében tehát mintha érvényét veszítette volna a régi dialektika. Az élet ti. rehabilitálva — az irodalom pedig továbbra is indexen. Itt valami nincs rendjén. Honnan ez a rövidzárlat? S általános érvényű-e, vagyis vonatkozik-e a *Sors és jelkép* rehabilitáló újrakiadására is? Nem arról van-e szó csupán, hogy a *Város* egyik régi sírásója a mostani

recenzense egyszerűen *akkori* „igazát” védi makacsul, nem akarja beismereni, hogy alaptalanul hurcoltatták meg a regényt és szerzőjét?

(7) *A miniszterelnökségi rendelet sem segít, avagy a második regény regénye is új lendületet kap.* — 1956 őszén, egy évvel a szerző fizikai szabadulása után, az Irodalmi Könyvikadóhoz miniszterelnökségi átirat érkezik, amely felszólítja a kiadóigazgatót: adja ki újra Méliusz József 1946-ban megjelent, még 1937-ben írt *Ének 1437-ből* című poémáját és a *Sors és jelkép*et is. Magyarán: vegye le az indexről a szerző felszabadulás után publikált műveit. Micsoda szerencse! Végre, végre! „A nevemmel jegyzett munkák ezek szerint hivatalosan is lekerültek az indexről. Az író erről az intézkedésről a kiadótól értesült, megmutatták neki a magas papírt, és ő meghatódottan örvendezett. Íme van még igazság könyv és író számára. Válasz érkezett a Sors és jelkép nem alkuvó nemzetiségi humánusára. Miron Constantinescu akkori miniszterelnökhelyettesnek köszönhettem ezt a gesztust és Geo Bogzának, aki helyzetemre felhívta figyelmet.”

E magas, sőt mondhatni, a legmagasabb szintű intézkedés megteszi a magát. Az élet rehabilitálása után végre gyakorlatilag is beindul az irodalom rehabilitálása, méghozzá — a román literatúrában. Az Irodalmi Kiadó román szerkesztősége szívleli meg ugyanis elsőként a miniszterelnökhelyettesi rendelkezést, s új román fordításban, szép kivitelezésű kétnyelvű kiadásban rehabilitálja a román—magyar népi sorsközösségről szóló Méliusz-poémát. A jég tehát megtört, nincs többé akadály a *Sors és jelkép*, azt követően pedig talán a *Város* rehabilitálása előtt sem!

Dehogy, dehogy; a „majdnem idill” továbbra is — *majdnem* marad. Ugyanezen Irodalmi Kiadó magyar szerkesztősége ugyanis — pápább a pápánál. Ők bizony nem dőlnek be holmi miniszterelnök-helyettesi liberalizmusnak! Sem a román kollégák példastatuálásának. De nem ám! Óvatosnak kell lenni, hátha Geo Bogzától a Kiadó román részlegén át egészen Miron Constantinescuig mindenki tévúton jár, megengedhetetlen eszmei ébertelenségbe révedt, amit előbb-utóbb úgyszólván lelepleznek, s miért húzzuk a rövidébbet mi is, szegény kisebbségi entellektüelek! Nem, nemcsak hogy nem kell teljesíteni ezt a magasságossága ellenére is gyanús rendelkezést, hanem — apellátát kell benyújtani ellene. De nem dogmatikus indítékokkal és érvekkel ám, hanem az új idők szellemében, az antidogmatikus marxizmus és az új, polgárjogot nyert erkölcsiség szent nevében: „Több mint tíz esztendő múlt el, amíg a kiadó hajdani magyar főszerkesztője késő éjszakai baráti órán megvallott egy »hivatali titkot«. A Sors és jelképért azért nem adták ki, mert a kolozsvári [magyar] szerkesztőség (...) magánjellegű óvást emelt a magas intézkedés ellen. Azzal az érveléssel, hogy hiszen már horribilis összeget hedgesült ki a kormányból, kétszázezer kemény lejt [ami, ha nem is bizonyult volna pusztán koholmánynak, akkor is túl parányi „elégtétel” lett volna a

megfizethetetlen hat évért és a kétszáznegyven éjszakáért, B. I.], most meg még honoráriumot is fel akar szippantani; azt már nem, a Sors és jelkép különben is rossz könyv. A szerző pedig kivénült, megvesztegetett balos, dogmatikus zavarkeltő, csak összezagyválja a marxizmust.”

Az apelláta gyakorlatilag igen eredményesnek bizonyult. A miniszterelnökségi átirat lassan feledésbe merül, sőt valahogy el is kallódik a kiadói papíroceánon, s íróknak két év múltán, 1958-ban e potenciális fegyver nélkül kell kísérletet tenni könyve rehabilitáló megjelentetésére. De micsoda bumeráng! „Válaszul egy preszióz szerkesztő fintorogva nyújtotta át katasztrofális írói ügyefogyottságaim jegyzékét. Mint egy hadüzenetet. És bár ő arról volt nevezetes, hogy többek között Majakovszkijt egészében vulgáris antipoétának tartotta — a költő tehát teljesen fölöslegesen lőtte főbe magát! — mégis azt hiányolta könyvemből, hogy nem foglalkozik a Vörös Hadsereg sikereivel, sem a szovjet irodalommal, sem pedig a Román Kommunista Párt vezető szerepével a hitlerizmus elleni hazafias küzdelemben. Hiába érveltem azzal (...), hogy ilyet az adott biztonsági okok miatt az íróasztalomon heverő kéziratban [1943-ban] nem írhattam le, aztán meg, amit követel, benne rejlik a könyv szellemében. Írjam bele betűkkel, szavakkal, mondatokkal, világosan és közérthetően. Aztán hogy megsértem a németeket. Vágjak ki fél fejezeteket. Írjam mindenütt körülbelül azt, hogy a fasizmus és a hitleri háború alatt még akadtak imitt-amott, elvértve, némely német fasizsták, no meg elvértve románok és magyarok is, imitt-amott, elvértve, némely ... mert a könyv a magyar és a román érzést is sérti. Provinciális, jellegtelen és jelentéktelen francia és angol írókat emlegetek, idézek egyre-másra — no meg Kafka? pfuj —, Európa-képem enyhén fogalmazva elfogultan egyoldalú. Értsd: kozmopolita. Ez így nem megy. Húzzak! Írjak át! Írjak bele! ... Idegenebb kézirat nem fordult meg azidőt magyar szerkesztőségben.”

Azidőt: 1958-ban, három évvel a szabadulás, és két évvel a miniszterelnökségi rendelet után. S egy évvel a *Város a ködben* famózus új-rarencenzáltatását követően.

A két regény regénye tehát ismét szinkronban, s aszinkronban — az étellel. A látszólag rehabilitálttal. Hisz az újbóli közéleti szereplés „majdnem idill”-jét majd egy újabb zökkenő menti meg — a giccsesen problémátlan happy endtől: „Amikor aztán e rövid pályám »csúcsán« ott hagytam a »funkciót« az írásért, ilyeneket kellett hallanom a »funkcióm« folytatásához ragaszkodó beszédekben: »bebizonyította, hogy író és ember«. Aki e szavakat elsőnek mondotta fel (...) — másnap, amikor már bizonyossá vált, hogy saját elhatározásomat komolyan veszem, egy más kérdésről folyó vitában fulmináns szónoklatban bizonyította rám, hogy bizalmatlanságot szítok a párt ellen.”

Most, 1960-ban azonban már nem ideológiai érvekkel utasítják el a *Várost*. Vagy legalábbis nem adnak az érveknek ilyen külszínt. Az eluta-

sító válasz indoklása sokkal egyszerűbb: nem időszerű a téma. Nem időszerű? De hát épp ez idő tájt, a hatvanas évek elején jelennek meg a RNK Akademiájának azon történelemtudományi munkái, amelyek nemcsak hogy igazolják a regény történetiszemléletét, de valósággal sürgetik is a kiadását... A történettudomány is igazolta az irodalom hitelességét! Na és mit számít ez? Hát a *Sors és jelkép*et nem igazolja-e majd ugyanígy a történész Csatóry Forgószélben, *Magyar—román viszony 1940—1945. c. könyve*?

Marad a tény, hogy szerzőnk — az 1963—68 közötti újabb visszavonulása, közéleti elhallgatása időszakának végén, pontosabban 1967-ben, végül is visszakéri az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadótól a megviselt regény megviselt kéziratát. Meg is kapja, úgy, ahogy leadta. Egérárgottan, szakadozottan. A Kiadó ti. az időközben eltelt csekély 12 év alatt sem teljesítette az 1955 szeptemberében adott írásos ígéretét, hogy újragépeltesíti az akkor már másfél évtizedes gépiratot... Szándékának komolyságáról ez is ékesen szól. Mint ahogy erről szól ennek az utolsó elutasításnak az indoklása is: az elkövetkező, 1968-as évben 18 új romániai magyar regény fog megjelenni, tehát... a Méliuszé majd sorra kerül, ha kiadják az életművét... A megírás óta eltelt 27 év után tehát szerzőnk végre elérte, hogy — ismét saját tulajdonába került az egyetlen kézirat-példány, „szabadon” rendelkezhetett vele! Előzőleg azonban már visszafizette azt a mézesmadzagként felmutatott előleget is. És hasonló szabadságnak örvendhetett az író a *Sors és jelkép* kéziratával kapcsolatban is, amely, természetesen, szintén visszakerült hozzá, miután, a Város visszaadását követően, nem tudja vállalni a megkövetelt újabb módosításokat...

(8) *Optimista finálé, avagy a történetek mégiscsak sikeresen érnek véget. Az író pedig, meg a boldog Utókor, okuljanak a történeteken.* — „Fantasztikus időket éltünk!” — kiált fel a Város regényes függelékének szerzője a valóban fantasztikusnak tűnő esemény kapcsán, hogy az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadótól (az ottaniak nagy megkönnyebbülésére) visszakapott kézirat a szomszéd kiadóházban, az Ifjúsági Könyvkiadónál nemcsak megértésre, de örömteli fogadtatásra is talált — s 1969-ben, 29 éves odisszeá után végre megjelenik. Fantasztikus véletlen? Talán mégsem. A másik regény regényében, a *Sors és jelkép* függelékében olvassuk, a hatvanas évek végének irodalompolitikai jellemzéseként s a regény-odisszeák sikeres fináléjának előlegezéseként is: „Egész életemben nem ért annyit sérelem, mint 1955 nyaratól 1969-ig. Hogy talán mégis író vagyok, az egy új konstellációban derült ki, ötévi hallgatás után, 1968-ban, amikor a párt IX. kongresszusa nyomán felszabadult az irodalmi közgondolkodás, egy új nemzedék tört át az irodalom korlátozó falain, s így végre, először annyi idő után, megint volt hova csatlakoznom.” Nos, a Város megjelenését épp ezen új nemzedék tagjainak, név

szerint és közvetlenül pedig Balogh Józsefnek, „a kiadás spontán és lelkes támogatójának”, s Domokos Géának és Szilágyi Domokosnak, „a könyv önkéntes lektorainak” köszöni majd a szerző e regény regényében, s persze, az időknek is, melyeket akkor — 1968 nyarán — érthető, de el nem túlzott, egzaltációtól mentes optimizmussal köszönt: „Fantasztikus időket éltünk... Ám hogy a *Város a ködben* végre mégiscsak napvilágot lát, jelent valamit. Azt, hogy lehetséges ma valami, ami harminc éven át lehetetlen volt, ami tizenháromszor meghiúsult: ennek a könyvnek a megjelenése, tágabb humanizmusának, egy irodalmi kísérletnek a nyilvános megszólalása; a szembesülés olvasóval, kritikával tizenegyszerre megvalósul. Mi több, lehetséges a *Város a ködben* kézírata igaz történetének a megírása és közlése is.”

S ekkor, e mértékletes, apológiába át nem csapó optimizmus kinyilatkoztatása után a szerzőt majdnem megrétfálja — önnön derűlátása. A *Várost* felfedező és megjelentető Ifjúsági Kiadó elfogadja ugyan a *Sors és jelkép*et is, „a csupa szív szerkesztő” lelkesedik érte, megállapodnak a hamaros kiadásban — de két év elmúlik, a szerződést még mindig halogatják, s végül logikusan adódik a szerzői konzekvencia: „Hónom alá csaptam hát a végzetes sorsú könyvet és hazavitettem, vissza a polcra, úgyszólván ősi helyére.”

1972 tavaszán aztán, a szerző szavaival élve, újabb „csoda” történik: Domokos Géza a Kritérium Kiadónak írt, de félbemaradt Párizs-könyv helyett a *Sors és jelkép* kiadását ajánlja föl a szerzőnek, lévén, hogy e mű hasznos lehetne az időszerűen alakuló nemzetiségi eszmélkedésre nézve... S a „csoda” ezúttal is megvalósul, a könyv — mely nem tizenhárom, hanem „csak” négy nagy vereséget szenvedett a rehabilitáltatásáért vívott 17 év alatt — csakugyan megjelenik, méghozzá hasonló függetléssel, mint a *Város*. Megszűnik tehát „mostoha sorsú, a könyvtárakból és a köztudatból egyaránt kikerült könyv” lenni, ahogy még egy évvel ezelőtt, 1971-ben is konstatálnia kellett Kántor Lajos és Láng Gusztáv romániai magyar irodalomtörténetének. S a „jó idők” és a merész emberi cselekedetek dialektikáját jól ismerő Méliusz József dicsérete ezúttal is egyaránt övezi a magánkezdeményezést és a kort: „Domokos Géza kezdeményezéseire majdnem két évtizednyi huzavona után jutottunk el végre könyvünk régóta hivatalosan is elhatározott rehabilitálásához. Erre az erkölcsi jóvátételre az RKP IX. és X. Kongresszusának szellemében került végül is sor. Ez természetes, hiszen ezek a kongresszusok adtak tartalmat és jelöltek irányt és gyakorlati lehetőséget a szocialista demokratizmus és humánus finalitása felé.”

Van tehát, lám, mégiscsak igazság író és könyvei számára. Meg a lates állapotban sínylödött kéziratok egykori értékelői és istápolói számára is. Mert az a tény, hogy 1969-ben, huszonkilenc évvel a keletkezése után, végre megjelent a *Város a ködben* első, 1972-ben pedig a *Sors és jelkép* második, huszonhat év utáni rehabilitáló kiadása: ez nemcsak Mé-

liusz József és könyvei igazának végső diadalát jelzi, hanem e könyvek sorsában kisebb vagy nagyobb mértékben pozitív szerepet játszó emberek igazságának a győzelmét is. Vagyis: Gaál Gábor és Szemler Ferenc, Bányai László és Dési Huber István, Illyés Gyula és Molter Károly, Illés Endre és Gábor Andor, Szirmai Károly és Bölöni György, Benedek Marcell és Jancsó Elemér, Costa Carei és Geo Bogza, Senczei László és Horvát Márton, Darvas József és Gergely Sándor, Vértes György és Csátary Dániel, Balogh József és Domokos Géza, Szilágyi Domokos és mások, a regények regényében nem aposztrofált vagy a felsorolásunkból kifejejtett emberek igazságának a győzelmét is. Szemben az „X. Lajos nevű fizetéses aktivista”, S. J., az Anonymus Referens, A. J., az egykori *Korunk*-glosszátor és nyilvános megbélyegzést rendező kiadóigazgató meg későbbi Referens, továbbá a szocdem *Erdély* névtelen kritikusa s a „preziósz szerkesztő” és Majakovszkij-szakértő s egyéb X-ek, Y-ok és Anonymusok „igazságával”!

Győzött tehát az igazság, de emberileg micsoda szörnyű ára volt ennek! Nem a győzelem korával s a győzelmet egyengető emberekkel szemben jelent ugyanis ünneprontást a ténymegállapítás: erre a diadalra ráment egy ember három évtizede, azaz mintegy tízezernyolyszáz napja, ezen belül pedig hat különleges éve és kétszáznegyven különleges éjszakája, s ráment, az önsorsoson túlmutatóan, az az áldozat is, amelyről a *Sors és jelkép* legújabb kiadásának ajánlása „dumas-i szívfacsarás” nélkül, lakonikusan csak ennyit közöl: „M. Klári és M. Péter tragikus emlékének ajánlom.”

Van-e, lehet-e irodalmi diadal, amely valamelyest is „rekompenzálni” tudna *ennyi és ilyen* áldozatot? Ennyi és ilyen *emberi* áldozatot, melyek mellett szinte eltörpül az az önmagában csöppet sem jelentéktelen *irodalmi* veszteség, amelyről a *Város* függelékében olvashatunk: e Monarchia-regény kiadásának következetes és abszurd meghíúsulása kedvét szegte, s nyilván erejét is vette a szerzőnek, hogy megírja a folytatást, a húszas—harmincas évekre is kiterjedő nagy történelmi tablót.

Csakugyan, jelent-e, jelenthet-e hát valamiféle kárpótlást az élet és irodalom három évtized utáni rehabilitálása? Mit jelent az, hogy a hatvanhét éves Méliusz József ma a Román Tudományos Akadémia levelező s Románia Szocialista Köztársaság társadalmának és író-társadalmának megbecsült tagja, aki, lám, négy év leforgása alatt két kiadásban is megjelentetheti meghurcolt, ám végül gyakorlatilag is rehabilitált könyvét, ezt az időálló sorsdokumentumot?

Jelent valamit, kétségtelenül. Ha nem is „rekompenzációt” — mert ilyesmi, emberi mércével mérve, objektíve nincs, nem lehetséges ekkora és ilyen fantasztikus odisszea után —, de valamit, ami utólagos emberi értelmet és dignitást tud kölcsönözni e három évtizedes küzdelemnek. Annak a bizonyosságát jelenti ti., hogy e küzdelem mégsem a dzsungelban,

hanem az emberi, az atavizmusainak és animalitásainak fölszámolására önjerejéből is képes *társadalomban* zajlott!

Végezetül ennek az embertelen körülmények közt zajló, de egyféle-képp — a jelzett vonatkozásban — mégis-emberi küzdelemnek néhány, számunkra fontosnak tűnő tanulságát foglaljuk össze.

(9) *Magántanulságok, avagy szubjektív adalék a „regény regénye” irodalomszociológiájához.* — Két példa-szöveg: egy csöpp a műfajtengerben, s ez a tény természetszerű óvatosságra int bennünket, amikor műfajunk létrejöttének, életének, társadalmi meghatározottságának bizonyos általánosabb vonásait akarjuk számba venni. Egy csöpp, de — tipikus, „tengerizű”: szólhatna viszont a közkedvelt ellenérv, s a pro és kontra szór-szálhasogató mérlegelése helyett már kiindulásként is állapodjunk meg a valószínűségben, hogy Méliusz József regényeinek a regénye egyedi esetet képvisel, ám bizonyos általánosabb ismérvekkel is bír. Olyanokkal, amelyeket más példa-szövegeken is ki lehetne mutatni, kisebb-nagyobb hasonlósággal.

Példáinkra korlátozódva, nézzük tehát elsősorban, milyen általános-társadalmi feltételek kellenek ahhoz, hogy egy-egy regény már a megjelenése — vagy rehabilitáló újrakiadása — előtt „megírja”, kalandos sorsával „kitermelje” a maga műfaji rokonát, a „regény regényét”?

A legáltalánosabb társadalmi feltételek közül először is ki kell zárni a Háborút mint jelentős, sőt szintén sorsdöntő, de mégiscsak atipikus tényezőt, amint majd ki kell zárunk az irodalmi/irodalompolitikai tényezők közül is az újjáépítés viszonyai között szükségképpen jelentkező papírhányt. Ezek a jórészt ember- és társadalom-fölötti, az irodalomra (is) az elemi erők csapásaként rázúduló tényezők fontos „rendezőelvei” ugyan a „regény regénye” műfajának, ám jellegükben merőben elütnek a tudatos, társadalmi/ideológiai ráhatások körébe tartozó alábbi „rendezőelvektől”.

Mint láttuk, a *Város és a Sors és jelkép* regényének rekonstruálója végső soron annak a társadalomtörténeti ténynek köszöni e két regény regényének a végét, szerencsés befejeződését, hogy a társadalom irányt és gyakorlati lehetőséget kapott „a szocialista demokratizmus és humánus finalitása”-nak kiteljesítéséhez. A témánkhoz illő fekete humorral azt a következtetést vonhatnánk le tehát, hogy műfajunk születését, egzisztálását és több évtizedes irodalomtörténeti múltját végső soron a szocialista demokratizmus és humánus hiányának kell — köszönnünk! Több példa-szöveg elemző egybevetésével nyilván törvényszerűségként domborodna ki a fordított arány: minél szűkösebbek a szocialista demokratizmus és humánus lehetőségei, annál pazarabbak a „regény regénye” műfaji fölvirágzásának társadalmi feltételei; minél nagyobb a sötétség az emberi szabadságok gyakorlatában, annál fényesebbek műfajunk kilátásai az esztétikai szférában!

E társadalmi *hiányok* mellett s velük összefüggésben stimulatíván hat műfajunkra bizonyos társadalmi *többlet* is: a balosság, a dogmatizmus és — amennyiben kisebbségi tematika is szerepel az illető regényben — a nacionalizmus többlete. A *Sors és jelkép* regényes függeléke ilyen szempontból találhatóan diagnosztizálja önnön létrejöttének, azaz a „regény regénye” születésének pozitív, termékenyítő faktorait: „Balosság, dogmatizmus és nacionalizmus a közös elzárkózó elutasításban jutnak egy platformra.” E közös platform és közös eredménye, az elutasítás viszont nélkülözhetetlen előfeltétele a regény-odisszeáknak: ha nem lett volna a *Sors és jelkép* meg a *Város* ilyen platformú elutasítása, e regények regénye — az irodalomtörténet szerencsétlenségére és az író szerencséjére — meg sem születhetett volna, mivel a rögtöni befogadás idilljéből, természetyszerűen, nem lehet „regény regényét” írni, hisz hiányzik a kaland, a regényes elem . . .

Nagyon jól tesz műfajunknak továbbá az is, ha adva van egy sajátos szocio-pszichológiai tényező, melyet nevezhetünk általános — az igazhívőre és eretnekre egyaránt jellemző —, társadalmilag feltételezett mozgalmi szellemiségnek is. Vele kapcsolatban állapítja meg a *Sors és jelkép* regényes függeléke, a felszabadulás előtti mozgalmi idők és az azt követők dialektikáját ecsetelve, e fontos igazságokat: „Az »ötvenes éveket« nem az ötvenes években találták ki, és nem egy hegeli világszellem, hanem élő és cselekvő emberek, adott, meghatározó, ezt a koncepciót lehetővé tevő körülmények között. Egy folyamat tetőződött bennük, amelynek ellentmondásait a kétely nélküli önfeláldozó jóhiszeműség és benső, önként vállalt fegyelem, az irracionális hit az egyetlen célra vezető szépben, jóban és igazban nem engedett sem felismerni, sem megfogalmazni, hiszen az életünket tettük fel rá, »szűkítőkk« és »beszűkítettek« egyaránt és közösen.” E jó szándékú önkéntes kiszolgáltatottság, az abszolutizált Hit uralma az ember felett, azaz a jóra törekvők elvakultsága kellett ahhoz, hogy önmaguk vélt igazában ne, hanem csakis — másokban kételkedjenek. S ha kell, mint láttuk, másokat a legképtelenebb gyanúsítással illessenek évtizedeken át. A gyanúsításnak e szívós közszelleme pedig nemcsak közvetve, mozgalmi élet és politikált irodalom dialektikája révén — az irodalomnak étellel való befekettítése által — érvényesült, hanem *közvetlenül*, az irodalomra irányulón is. A Referrátumokban hangot kapott gyanú-téboly mellett szerzőnk egy fikatív példán (és a témához illő fekete humorral) is illusztrálja e kortörténetileg meghatározott gyanú-mechanizmus közvetlen érvényesülését az irodalomban. „Mi jobb hát, halottnak lenni megjelent mű írójaként? Vagy élni, podagrásan megvénülni egy szüette fiók szomszédságában, amiben a meg nem jelent mű a halott?” — medítál a *Sors és jelkép* függelékének írója, s miután nem tud habozás nélkül válaszolni élete és irodalma ezen a sorskérdésére, papírra veti a példamondatot: „E határozatlanságnak valószínűleg nem annyira hiúsággal keveredő rezignáció, mint inkább ko-

rom az oka...” Mármost, a gyanú-mechanizmussal megáldott stilszták hogyan is értelmezhetik e mondatot, különös tekintettel a *korom* főnévre? Hisz ennek három jelentése is lehetséges:

„Az első: életem éveinek összege. Ebben még semmi veszély.

A második: »korom«, amelyben ez az összeg összeállt, tehát a megélt évszázad a mai napig. Nem feltételezhető-e, hogy defetista módon vádoló »koromat«? Hogy az általánosítással megkülönböztetéseket nem téve, kétségbe vonom korom minden vívmányát, pozitívumát? Hisz ebben a hipotézisben azt is feltételezem, rejtve állítom — a »korom« előtt a »valószínűleg« az éberséget kijátszani szándékozó hadművelet is lehet! —, hogy a kor nagyszerűségei, vívmányai és pozitívumai lelkileg megnyomorítottak: egyszóval rágalmazok.

Harmadszor és végezetül: a »korom«, úgy is mint szennyező égési termék, olyan szimbólum, ami aztán a második változatnál is terhelőbben leplezi le a káros defetizmusomat: a valóság — csupán »korom«. Ne is részletezzük tovább!”

Volt alkalmunk látni, a *Város és a Sors és jelkép* recenziái ezen alapvető értelmezés-moделlek közül melyikkel éltek a legnagyobb előszeretettel. Amiből itt számunkra az a fontos következtetés adódik, hogy a „regény regénye” műfajnak közvetett — mozgalmi inszinuálás révén érvényesülő — és közvetlen — a sajátoságos „szövegkritikában” hangot kapó élet-faktora, éltető tényezője a Gyanú is mint meghatározott társadalmi feltételek között eluralkodó szocio-pszichológiai fenomén. E fenomén nélkül ugyanis aligha íródhatnának olyan terjedelmes, több évtizedet átfogó „regény regénye”-k!

Az ideológia-politikai tényezők között végül meg kell említeni azt a sajátoságos történelemszemléletet is, amellyel mindkét regény regényében jócskán volt alkalmunk találkozni, s amely különösen a történelmi, illetve a dokumentumregények esetében játszik rendkívül kreatív szerepet szövegtípusunk írodásában. Nemcsak a történő történelemmel, hanem az elmúlttal és a jövővel szemben is sajátoságos szemléletmódról van itt szó; arról a derús — és derűt keltő — forradalmi-evolúciós elvárásról, amely csakis és csupán *kontinuitást* ismer, már-már metafizikailag garantált, százszázalékosan töretlen, egyenes vonalú történelmi *fejlődést*, de nem *diszkontinuitást* is, amiért aztán valótlannak minősít minden olyan irodalmi dokumentumot, amely a valóságnak e *kettős* arculatát éri tetten retusálatlanul. Az egyenes arány már említett törvényszerűsége tehát a történelmi, illetve dokumentumregények regényeinél talán így határozható meg: műfajunknak annál nagyobb esélye van a fölvirágozásra, minél valóságosabb az ábrázolásmódja... A legregényesebb odisszeák pedig nyilván akkor esedékesek, ha az illető regény valóságsszemléletét — a történelemtudomány is hitelesíti!

Ezen legfontosabbnak tűnő társadalmi/ideológiai feltételek mellett nem szabad lebecsülni, természetesen, az irodalmi, irodalompolitikai faktorok

termékeny szerepét sem. Nemcsak a társadalmi és politikai, hanem, mint láttuk, az esztétikai dogmák is szerencsésen hozzájárulhatnak ugyanis egy-egy regénykézirat sikeres elfektetéséhez, azaz: a „regény regénye” alkotói érlelődéséhez és művészi kihordásához. Hisz nem lehet kérdéses ugyan, hogy a *Város* és a *Sors és jelkép* regényének a regénye megíródott volna-e a „szocialista realizmus”, a „haldokló polgári irodalom”, a „típus”, a „pozitív hős”, a „dekadencia”, sőt a „kritikai realizmus” korra jellemző értelmezése és kötelező értékelése nélkül is; nem kétséges azonban az sem hogy az uralkodó esztétikai előítéletek, tévhitek, babonák és dogmák szintén derekasan megállták helyüket a két regény elfektetésében, azaz a két regény regénye megíratásában.

Ezekben az irodalmi, irodalompolitikai konstellációkban aztán külön hely illeti meg az ún. író-társadalmat mint közösségi tényezőt. Mégpedig: mint nemcsak holmi céh-közösségi, de morális értelemben is közösségi tényezőt. Mint az Igazságnak mindhalálig elkötelezett, vele megszállott, s ha kell, azt magánáldozatok árán is védelmező írástudói kollektívumát. Lám, milyen fontos szerepe volt ennek a Kollektívumnak 1949 nyarán, ama kiadói-írószövetségi, széles demokratikus alapzatú közgyűlésen. Az egyhangú eltökélt hallgatás és egyértelmű szolidáris gesztikulálása milyen pótolhatatlan hozzájárulást jelentett a társadalom, a nép, a szocializmus és a Tájékoztató Iroda nevében történő nyilvános megbélyegzés legalizálásához! Így senki rosszakaró nem mondhatta, hogy az eltévelyedett fölött holmi absztrakt, irracionális, embertől elidegenült „hatalom” ítélkezik; ily módon ez igazi, demokratikus néphatalmi ítélkezés volt, amit csak szentesített a záróaktus: maga az író-társadalom is kivetette organizmusából a bacilushordozót! S milyen káros szerepet játszhatott volna ugyanez a Közösség — kellő morális helytállás nélkül —, ha csökönyös liberalizmussal — s annak tudatában, hogy egy komplett írószövetséget, ösztagságával, elnökével, titkárával, pénztárnokával és gépírónőjével egyetemben talán mégsem lehet csak úgy egyszerűen lecsukni — például egy kollektív *nem*-et mond Anonymusnak referátumára! Nem kétséges tehát: a t. Író-társadalmat is fontos hely illeti meg a „regény regénye” irodalomszociológiájában.

Érdekesen színeződik aztán ezeknek a műfajunkra kiható irodalmi tényezőknél az összképe, amennyiben *nemzetiségi* irodalomról van szó. Ez esetben ugyanis minden más, a „regény regénye” élete és virágzása szempontjából igen kedvező körülmény mellett fontos szerepet kap a kisebbségi kisebbségség túl nem haladott tudata, emléke vagy csontokba ivódott reflexe is. *Mi* szaladjunk fejfel a falnak, szegény nemzetiségi írók? *Mi* ugorjunk az irodalompolitikai szabadságjogok követelésének rúdja elé? Azt már nem, szaladjanak és ugorjanak ők, a többségi kollégák, hisz amennyiben netán el is hullanak közülük eközben, mégiscsak jóval többen maradnak... Ha pedig esetleg ők meg is teszik az első ilyen lépést, nekünk akkor is tanácsos kivárni egy kicsit; amennyiben viszont túl vak-

merőnek és kockázatosnak tűnik e lépés, apellálni is lehet ám! A majdani esetleges lebukásoknál a mi kezünk így tisztának bizonyul, ha kell, még egy kompromittálódott miniszterelnök-helyettessel szemben is...

A marxista irodalomtörténetírás — a marxista történelemíráshoz hasonlóan — már a kezdetektől fogva nemcsak „olimpuszi nagyságok” hatását és nemzeti klasszikusok irodalmi ténykedését látja az irodalmi változások mögött; fontos szerepet tulajdonít az írótársadalom tömegeirőinek is, amelyek külön-külön nem mutatnak ugyan fel valami kiugró, nagy alkotást vagy opust, de ügyködésük az irodalmi élet harcmezején voltaképpen a történelem tömegeirőéhez hasonlatos: nemcsak a királyok, fejedelmek és zseniális hadvezérek, de a költőfejedelmek és az alkotóként is nagy irodalmi hadvezérek sem *egyedül* csinálják a történelmet. Nos, műfajunk esetében a nagy egyéniségek történelmi-materialista értelmezése és értékelése mellett hatványozott szükségletként jelentkezik az irodalmi lumpenproletariátus történelmi szerepének az eddiginél jóval méltóbb kidomborítása is. A középszernél is középszerebb skriblerek, a tehetségtelenek legalját képező kis senkik, az értelmiségi szajhák és kurafik, a minden kort és minden időket nyilvánosan kiszolgáló nulliszsimuszok műfajtörténeti szerepe ugyanis, úgy látszik, jóval jelentősebb az illető kor vagy korszak legnagyobb, legértékesebb íróinak a szerepénél is. Példa-szövegeinknél maradván: nem a Gaál Gáborok, Illyés Gyulák és Geo Bogzák irattatják a regények sorstörténeteit, hanem az „X. Lajos”-ok, S. J.-k, A. J.-k s egyéb X-ek Y-ok és Anonymusok!

Nem lehet azonban romantizálnunk a csakugyan értékes alkotóegyéniségek műfajunk történetében betöltött szerepét sem. Hisz fájó, de nyilván igaz a föltevés, hogy például ama kiadói-írószövetségi nyilvános megbélyegzésen nem csupa „ikszlajosok” és „esjék” vettek részt, sajtóságos — hallgatóságos — tolsztojánizmussal ellent nem állva a gonosznak...

De nem lehetséges — és nem is szükséges, hisz az ellen maguk tiltakoznának — a műfaj szenvedőalany-főszereplőinek a romantizálása sem. „Nincs író, aki ne építené a maga személyes mítoszát. Maga a szerénység, a nyilvánosság elől való elrejtőzés sem egyéb, mint effajta személyes mítosz alakítása. Hát még az ellenkezője, amikor egy-egy író mániákusan kívánja ráerőszakolni az önmagáról alkotott szép és hősi szobrot — téves-tudatú fikcióját — a kortársi történelemre, egy egész nép, az ő privát, külön népe elkövetkező száz esztendejére” — ironizál Méliusz József impozáns „céh”-ellenes kriticismussal a *Sors és jelkép* függelékében, s hogy ez a kritika nemcsak a hivatásbéli „másokra” vonatkozik, hanem *önmagát* is vele méri az író, arra mindkét regényének regényében bőséges bizonyítékot találunk. Méliusz ugyanis e dokumentumokban elmegy a maximális őszinteség határáig, csak hogy ne erőszakoljon olvasójára — „hősi szobrot”. Annak ellenére, hogy a regények regényének igaz „fabulája” erre bőséges lehetőséget kínál, szerzőnk nem ábrázol s nem értelmez fehér-fekete sematizmussal: íme a rossz, kicsinyes, dogmatikus stb.

stb. Mások, s én, a mindent megvető, az Igazság Heroldjaként rendületlenül ellenszegülő, de a Korral szemben, lám, eleve vereségre ítéltetett Mártír... E romantikus öneszményítés nem-verbális — tényszerű — elutasításának bizonyosságaként Méliusz József a saját, korral feltételezett, de végső soron mégiscsak önmagán múló szerzői megalkuvásainak egész sorát dokumentálja: 1960-ban például átdolgozza, az igaztalan elvárásoknak megfelelően „realisztikusabbá” teszi a *Város* befejezését, s így kínálja fel közlésre a Korunknak; 1958-ban — a „presziöz szerkesztő” recenziója után — beleírást és átértelmezést ugyan nem, de csonkítást eszközöl a *Sors és jelképen*, csakhogy végre nyomdába kerüljön; az előszó pedig, melyet ehhez a végül mégiscsak, az engedmények ellenére is megíhúult 1958-as kiadáshoz ír, a csonkításnál is nagyobb személyi vereségről tanúskodik: „a könyvvel együtt meg nem jelent előszó, ha akkor napvilágot lát, máig kompromittálna. A kézirat szerint ráálltam egy megalázó voluntarista fikcióra, nevezetesen, hogy nekem a Sors és jelképért tulajdonképpen mentegetőznöm szükséges. Ám bármilyen fifikásan mosakodtam is — mind magamat, mind könyvemet mégiscsak meg akartam menteni —, a nem éppen jellemes magatartásra valló tény akkor is tény maradna, ha elhallgatnám...” — írja szerzőnk, és nem hallgatja el; oldalakon át idézi, a nyilvánosság elé tárja — noha erre 1972-ben senki sem kényszeríti — önmegalázásának egykori, nyilván csak néhány kiadói hivatalnok előtt ismeretes dokumentumát! Az ilyen és efféle kitételekkel: „Író könyve szerkesztőjével egyetért abban, hogy mivel ma jelenik meg a Sors és jelkép, szükséges, hogy ő maga nyúljon kritikaiglag régi munkájához, amelyet korántsem ragad meg, de mégiscsak *ma* viszonyul ahhoz...” Vagy ilyenekkel: „Hogyan ne fogadnám hát el a könyvemet érintő mostani lektori kritikát, amely szerint a Sors és jelkép vallomást tevő írója: polgári értelmiségi volt? Hiszen magam írom könyvemben: polgár vagyok, még ha szemben is állok a polgársággal. (...) Amennyire ez az élet és alkatom, no meg a származás terhei ellenére lehetséges: tudatom ráhangzik a munkásosztály forradalmi szerepére a történelemben. Ez a tudat, jóindulat és önként (!) vállalt fegyelem irányította az átdolgozást rögzítő tollat, illetve tulajdon szerkesztői piros ceruzám beavatkozásait...” És: „... amennyiben ingerlően sokat emlegetjük könyvünkben Zürichet, Angliát s az egyéb nyugati irodalmát, Moszkváról, a szovjet irodalomról a háború idején egyszerűen biztonsági okokból nem írhatunk még kéziratunkban sem. Ami lehet gyávaság is.” Vagy: „... a Sors és jelkép annak ellenére sem kommunista könyv, hogy a szerző a háborúellenes és fasisztaellenes áramlat elkötelezettje volt, és szándéka szerint a nép és munkásosztály, a humánus oldalán áll.” S mindennek betetőzéseként: „... úgylehet nem a fasiszmus és a kommunizmus összeütközése az útirajz központi kérdése, hanem az írói szubjektum viselkedése az adott helyzetben. Alighanem igaza lehet a lektori kifogásnak, amely szerint nem tűnik ki az sem, hogy a magyar nemzeti kisebbségi sors e köz-

ponti történelmi kérdés függvénye, a kommunista pártra pedig csupán távoli, leplezett utalások és célzások hangzanak el. Ugyancsak e bíráló szellemében elég, hogyha arra utalok, hogy a dél-erdélyi utazás leírásának utolsó mondatait egy héttel 1944. augusztus 23-ika előtt vetettem papírra. Hol szerepel a könyvben ennek a rég várt eseménynek az anticipációja? Valóban nem szerepel ilyen anticipáció. S ha nem, jó-e ez a könyv? (...) Ha semmi egyéb, ha csupán ennyi objektíven elismertetik — mármint hogy ez nem nacionalista könyv —, ez az író szemében felér egy rehabilitációval...” Stb. Stb.

Mi ez? — kérdezhetnénk a méliuzsi önheroizálás, önmitizálás kritikai elutasításának tudatában is: a három évvel ezelőtt szabadult ember megrettensége, a hat év s a kétszáznegyven éjszaka *logikus* következménye? Az írói érvényesülésért, illetve a rehabilitálásért vállalt túlzott engedmények özöne? A Lukács György-i példa „fifikás” követelése az „önkritikus” hamuszórással? — Nyilván mindez együtt, s még valami, ami a „regény regénye” irodalomszociológiájához éppúgy s olyan megkerülhetetlenül hozzátartozik, mint a korabeli kirakatpörök áldozatai „vallo-másának” a rejtélyéhez is. A „regény regénye” meghurcolt főszereplői ugyanis éppúgy nem mentesek *ugyanazon* szocio-pszichikai „mélystruktúrák” személyiség-devalváló hatásától, amelyek *tulajdon meghurcolóikat* is jellemezték, mint ahogy a monstre-pörök förtelmes szerepeinek a fölmondói sem voltak mentesek *ugyanazon* társadalom-lélektani „kórtól”, amely e szerepek előzetes kitervelőit és „szövegkönyvíróit” is mélységesen áthatották. Egyik esetben is, a másikban is épp ez a tény a túlbuzgó „önkritika” egyik — ha nem is egyetlen — magyarázata! Regényeink regényének áldozata évek múltán maga is fölismeri ezt, s ennek hála, önsors-kommentárjai egy új, rendkívül fontos, kortörténetileg is releváns dimenziót kapnak. Amikor ugyanis Méliusz József a *Sors és jelkép* függelékének „ötvenes éveket” jellemző soraihoz, „a kétely nélküli, önfeláldozó jóhiszeműség és benső, önként vállalat fegyelem” kritikájához hozzáfűzi, hogy a valóság, a *tényleges* valóság felismerésének és kritikai megfogalmazásának legfőbb szubjektív akadálya „az egyetlen célravezető szépben, jóban és igazban” való „irracionális hit”, amelyre „életünket tettiük fel (...)», szűkítő» és »beszűkítették» *egyaránt és közösen*”; s amikor ezt az esetleg „fejedelmi többesnek” is tekinthető önkritikát egyes szám első személyben is megismétli, mondván: „Mert hiszen nem hittem-e magam is, irracionálisan is, a szépben, jóban, igazban a meggondolkozhatóan ellentmondásos tapasztalatok ellenére is?”; és végül, amikor egy helyütt megvallja, volt idő, amikor *ő maga is* csakugyan úgy érezte, a dogmatikus manipulációktól összezavartan, hogy könyve „nem szocialista könyv”, mivel nem szól a tömegekhez, túlságosan intellektualisztikus és szubjektíven „irodalmias”, illetve, hogy voltak pillanatok, amikor jórészt *maga is elbítte*, hogy „változtatni és az eredeti könyvtől elidegenedni szükséges, mert szolgálat”, s amikor másutt, ezt a jellegzetes

érzést a *Sors és jelkép* önkezűleg „meggolgozott”, 1958-as változatának korrigálására emlékezve így részletezi: „A levonatokat korrigálva minden mondat valóban katasztrófálisnak tűnt, a jelzők csupa fenyegető, gyilkos kés, beretva, tör, tű. Minden alany és állítmány szörnyként meredt rám, az utolsó pillanatig hideglelősen fúrtam-faragtam, csiszoltam. A mondatok értelme összefolyt, szétfolyt, felbomlott. Már nem értettem meg, hogyan adhatta ki Gaál Gábor ezt a könyvet, hiszen lektorálta, hova lett kritikai érzéke, amit oly szigorúan alkalmazott mindig a Korunk-idejebeli írásaimra” — amikor Méliusz József ezt az összefüggő gondolatsort fixálja, akkor nemcsak önnön deromanizálásának és demitizálásának rokonszenves készségéről tesz tanúságot. Fontos és jellegzetes kortörténeti adatot is rögzít, s megkerülhetetlen adalékot szolgáltat műfajunk irodalomszociológiájához is: ebben az *egyetlen* vonatkozásban legalábbis, a regény regénye „fenti” és „lenti” szereplői, manipulálói és manipuláltjai, áldozatszedői és áldozatai kétségtelenül megegyeztek, egyazon kornak a gyermekei, egyazon korszellemnek a megtestesítői voltak. S az irracionális Hit mindkét fél esetében már-már tárgyatalanná tette az erkölcsiség kérdését. Hisz *egyazon* „egyetlen célravezető szépben, jóban és igazban” való lelkes, vakbuzgóan lelkes elmerülés, *egyazon* csakugyan emberséges — csakhogy időközben eltorzult — emberi Ügy feltétlen szolgálatkészsége képesítette őket a mocskolódásra és a nem létező mocskok „bevalására”, a megalázásra és a nem is mindig pusztán kierőszakolt megalázkodásra, a gonoszság érvényesítésére és a vele való, sokszor önkéntes megalkuvásra! Van-e tehát akkor, egyáltalán, valami megbízható mértéke a felelősségnek?

Kérdésünkkel virtuális irodalomszociológiánk utolsó lényegesnek tűnő műfajkérdéséhez érkeztünk: ha a jóakarásban és rosszat tevésben, a nemes cél szolgálatában és a hozzá méltatlan eszközök alkalmazásában a „regény regénye” íratatói és szenvedőalanyai a *fenti vonatkozásban* rokonok, beszélhetünk-e akkor a műfajt létrehozó, éltető és fölvirágoztató tényekről szólva valami lényegesebb *individuális* hatóerőről is, vagy csupán egy általános, kivételt is alig tűrő *korszellemről*? Más szóval: a „regény regénye” műfajának gondos ápolgatásáért korunkon kívül illet-e lényegi dicséret és hála *személyeket* is, vagy csupán azt a személytelen absztraktumot illeti ez meg, amit „kor”-nak nevezünk? — Regényeink regényének szörnyű „fabulájából” kihámozhatjuk az adekvátnak látszó feleletet. Igen, korszellem, történelmi idők általi determináltság, az emberi egyed, a szuverén erkölcsi személyiség kíméletlen bezúzása a nagy általános felelőtlenségbe stb. stb., ez mind áll a két regény regényének időtartamára vonatkozóan is, csakhogy közelebről nézve a dolgot, ezekről az irodalomtörténeti „időkről” is kiderül, hogy ezeket is, akárcsak az „időket” általában — emberek csinálják. Determinált emberek, de emberek, s nem öntudatlan és szó szerint is erkölcs-telen, erkölcs nélküli mechanizmusok, afféle „társadalmi masinák”. Vagy legalábbis nem *csak*

azok és nem *csak* ilyenek. Hisz nem egy és ugyanazon „időket” élt-e például, eddigi példatárunkra korlátozódva, Geo Bogza és Miron Constantinescu egyrészt, s az általuk kieszközölt miniszterelnökségi rendelkezést gyáván kijátszó és ellazsáló emberek másrészt? A Várost a hatvanas évek végén is rendületlenül elfektető kiadófunkcionáriusok az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadóban egyfelől, s az Ifjúsági Kiadó ugyanezen regényt ugyanezen időben megjelentető lelkes szerkesztői és önkéntes lektorai másfelől? S a *Sors és jelkép* második, rehabilitáló kiadását a Város megjelenése után is tovább halogató szerkesztők nem ugyanazon „időket” élték-e, mint Domokos Gézáék a szomszédos szerkesztőségben? S ugyanígy, a műfajunk sorsába sorsdöntően belejátszó mozgalomtörténet vonatkozásában is: vajon a Méliusz-lakásban és a házigazda közvetítésével aféle honi *front populaire* — csúcstalálkozót szervező emberek, Călugăru, Bányai László, Sălaján, Valeriu Novacu és mások nem *ugyanazon* mozgalom kötelékében éltek, dolgoztak és nevelődtek-e, mint a hónapokkal későbbi mozgalmi inszINUÁTOR, a Gestapóval és az Intelligence Service-szel való méliuszi „együttműködés” koholmányának tréfás kiagyaloja? — Nem, példánk is a régi igazságot tanúsítják: sem a politikában, sem az irodalompolitikában nincsenek olyan éjfékete „rossz idők”, amelyekben a „jó emberek” is, úgymond, „eleve” satanizmusra volnának kárhoztatva. Embere válogatja! S ha igaz az, hogy a „rossz idők” megsokszorozzák, láncrendszerben termelik a „rossz embereket”, hatványozottan igaz az is, hogy a „jó idők” sem holmi metafizikai Faktorok, holmi Jó Angyalok, hanem a hatalmi egyensúlyozásban feltörő jó, illetve másoknál jobb evilági, köztünk élő és küszködő — emberek csinálják. Más szóval: műfajunk ragyogó irodalomtörténeti múltját nem holmi absztrakt „az időknek”, „a kornak”, „a mozgalomtörténetnek” és „az irodalompolitikának” kell köszönnünk, hanem ugyanezen, csakugyan létező és ható általános tényezőknél és az ezeket megtestesítő, érvényre juttató s kisebb vagy nagyobb mértékben kiszolgáló *konkrét* embereknek. Egyén és kor, egyes és általános, ember és történelem azon széttephetetlen dialektikájának, amelynek előbbi szerves ellentétpárjait csupán a mindenkori kényelmesekek, az erkölcsi tunyák és nullisszizmuszok, a „mit lehet itt tenni” komfortábilis „életfilozófiájának” mindenkori vallói szeretnék abszolút mértékben, a teljes emberi felelőtlenségig minorizálni.

S voltaképpen ugyanez mondható az „egyetlen célravezető szépben, jóban és igazban” való, kivétel nélküli általánosnak látszó fanatikus elmerülésről is. Hisz persze hogy általános volt ez a jelenség is, de ezen általánosságon belül mennyi a konkrét-emberi, lényeges, politikailag és erkölcsileg egyaránt disztingválható és értékelhető eltérés! Mint Méliusz József írja a *Sorok és jelkép* függelékében igen találó szellemességgel, tömör iróniával: „Mert az opportunizmustól, karrierizmustól és félelemtől eltekintve, voltak persze árnyalatok: más azt vallani, hogy a Korán jó és más azt állítani, hogy ami nincs a Koránban, az rossz, tehát üldö-

zendő.” S mert így van, ezért kívánkozik oda valamennyi, maximális őszinteségre törvő „regény regényébe” a méliuszi tiszta beszéd: „Ne hátrítsunk hát minden felelősséget a külső világra, a körülményekre. Nem voltunk szüzek, hófehérek. (...) mert szülhet-e valaha is nemzedékeket az emberi nem, amelyek a lét és a gondolat, a relációk és a determináltság kínzó ellentmondásain kívül élhetnek, e földön is a mennyeknek országában?” — Természetes, hogy nem szülhet, ezt tanúsítják e két regény regényében fölsejlvő nemzedék-szerepek is, ám egyidejűleg másról is tanúskodnak. Arról, hogy e „nem-szúzi”, „nem-hófehér” egyéni és nemzedéki moralitásokon belül is megannyi árnyalat és igen lényeges egyedi eltérés lehetséges. A *mérték* tehát, a viszonylagos emberi tisztesség szerencséjére és a mindenkori amoralitás szerencsétlenségére, ez esetben is adva van.

*

Végigjártuk szövegeink cselekmény-labirintusait, megkíséreltük egybefűzni és együtt-láttatni azt, ami a két Méliusz-regény négyéves időközben íródott függelékeiben filológiailag elkülönült, új rendet próbáltunk bevinni a történesekbe (már csak az egységben-szemléltetés miatt is), kerestük, s olykor példa-szövegeinknél is kifejezettebben kiéleztük a látszólag pusztán-irodalmi események mögött rejlő „rendezőelveket”, beszélünk korról, történelemről, irodalmi életről és irodalompolitikáról, alkotói és írotársadalmi erkölcsiségről, műfajunk sajtósági „irodalomszociológiájáról” s egyéb magántanulmányokról, s ha most végezetül a kérdéssel szembesülünk: milyen végső, alapvető rezonját látjuk ennek az újra bejárt és némi saját akcentusokkal újraértelmezett írói odisszeának, akkor mi sem adhatunk lényegileg más feleletet, mint adott maga a szerző. „Ha itt, függelékben, talán szokatlan módon, megmaradt dokumentumok tükrében megírom a *Város a ködben* kéziratának regényes történetét, nem azért teszem, mert így vagy amúgy értékelem harminc év előtti munkámat (...) Az értékelés pedig az olvasó dolga; ezt a könyvet elfogadja vagy elutasítja. Nem befolyásolhatja őt a szerző semmilyen érvelése. Másról van szó. A kézirat története, legalábbis szerintem, kegyetlenül tanulságos és nemcsak »regényes«. Tanulságos egy viszonyulás történeteként az írói vízió és az irodalmi erkölcs, a politikai kényszerhelyzetek és az irodalmi, irodalmon kívüli közszellem között az idő változásaiban” — írta Méliusz József az első regény regénye útrabocsátásaként, s miután nem áttalott — 1969-ben — attól a „pragmatikus” inteletmtől sem, hogy a *Város* története figyelmeztetés arra vonatkozóan is, mekkora a felelőség a mai harmincesztendősök irodalmi munkáival, a sokszor emberi sorsot fedő kézirat-sorsokkal szemben, műfajunk rezonját e tömör meghatározásba foglalta: „ami itt kövörkezik: *memento — memento mori!* — testvéri kéziratok pusztulására.” Példáiból megtudjuk aztán, hogy Szilá-

gyi Andrásnak eposza, Kovács Katona Jenőnek szilágysági szociográfiája, Csehi Gyulának Diderot-regénye semmisült meg a szó *teljes* értelmében . . .

Emlékezni — és emlékeztetni — tehát a pusztulásra. A veszendőre, az okatlanul, értelmetlenül, emberi rezon nélkül elveszőre és elveszhetőre. Persze, nemcsak az irodalmira, sőt; mindenekeelőtt és elsősorban az *emberi* veszendőségekre. Nemcsak a mások és más idők, a múlt és a rég-múlt iránti, minimális emberi szolidaritás fölmutatásáért, hanem — önmagunkért is. Hísz ahogy Méliusz írja, immár a második regénye regényében s a „memento mori” vonatkozó értelmét kitágítva: „A változókra és állandókra visszapillantani szüntelenül szükséges. Különben honnan tudnánk meg, mik vagyunk és mire jutottunk? Mit tudnánk önmagunkról, ha nem vennők számba, hogy honnan jöttünk? Sem a jó, sem a rossz, de a változtató küzdelem sem szűnik meg attól, ha elfordítjuk tekintetünket a lét folyamától.”

Íme, a „regény regénye” írásának, s ezzel az „emberi, nagyon is emberi” műfajjal való kritikusi foglalkozásnak minden szakmaiságot és szakszerűséget meghaladó rezonja. Emberi értelme. Hísz csakugyan: honnan tudnánk, mik vagyunk és mire jutottunk, honnan jöttünk és merre tartunk, ha szüntelenül nem élnénk az emlékezés és emlékeztetés alapvetően emberi kötelességével is?

(1976. május—június)